

A határozott névelő

Egedi Barbara

1. Bevezetés

Magyar Generatív Történeti Szintaxis projektről

Az előadás célja és tematikája

- A nyelvtörténeti szakirodalomban kialakult vélemények (kritikai) bemutatása a magyar határozott névelő kialakulásával kapcsolatban
- A kurrens álláspont gyengeségeinek bemutatása a névelő átmeneti szófaji jellegére vonatkozólag, és érvelés a névelő megléte mellett legkorábbi szöveges emlékeinktől
- Egy lehetséges elmélet felvázolása a magyar főnévi szerkezetben megfigyelhető grammatikalizálódási folyamatok generatív szemléletű modellezésére
- Előzetes megfontolások a JókK névelőhasználatáról

2. A magyar határozott névelő kialakulása és jellemzői

2.1. A magyar határozott névelő kialakulása

A határozott névelő a magyar nyelv története során, belső fejlődés eredményeképpen alakult ki. (Már: Simonyi 1914: 68-69; Klemm 1928: 317)

Ideje: A korai ómagyar kor, és a kései ómagyar kor első felében

Forrása: A mutató névmási módosító

(Hagyományosan: főnévi mutató névmásból kijelölő jelzős szerepben)

Minderről: D. Mátai 2003: 419-420; I. Gallasy 1991, 1992

Grammatikalizációs mechanizmusok: Heine – Kuteva 2002: 2-3

- (a) deszemantizálódás = jelentéstartalom veszteség
- (b) extenzió (kontextus általánosodás) = használat új kontextusokban
- (c) dekategoriálódás = lexikális vagy más kevésbé grammatikalizált formákra jellemző morfoszintaktikai tulajdonságok vesztesége
- (d) erózió (fonetikai redukció) = fonetikai anyag vesztesége

2.2. Az elkülönítés problémái

A mutató névmás és a határozott névelő „kettéválásának megerősödése, az erőteljes elkülönülés, a határozott névelő elterjedése” a késői ómagyar korban következik be. (D. Mátai 2003: 419; L. még: I. Gallasy 1992: 738)

A bizonytalanság forrása:

- a két elem felszíni pozíciójának egybeesése
- a részben közös funkció (pl. anafora-szerep)
- és az intonáció ellenőrizhetetlensége

A szófajváltást elősegítette a beszédbeli elhangsúlytalanodás (D. Mátai 2003: 420)

De: nem ellenőrizhető; esetleg: hasonuló/gemináló alakok, illetve egybeírás. Lásd. I. Gallasy (1992: 718 és 721-722)

A nyelvtörténeti szakirodalomban (vö. Bakró-Nagy 1999: 7; I. Galassy 1992: 721-722):

- a.) névelő-előzmény, átmeneti névmás-névelő kategória
- b.) Az előzmény-szófaj és az újonnan kialakult névelő között grammatikai különbség nincs, csak funkcionális!

2.3. A fenti állítások cáfolata és egy új névelő-hipotézis

A dokumentált korszakokban, az ún. névelő-előzmény vagy egy kettős természetű névmás-névelő kategória helyett egy *teljes mértékben grammatikalizálódott névelőről* beszélhetünk, melyet csupán *sokkal szűkebb használati köre* különbözteti meg mai utódjától (és a mai magyarra jellemző „túl-determináló” szerkezetektől).

Formai kritériumok: nem elegendők vagy nem igazolhatóak

Szemantikai kritériumok → A névelőt használhatjuk olyan környezetekben, amelyekben a mutató névmás nem jelenhet meg (Himmelman 2001: 831-841)

- Tágabb szituációs használat: bizonyos entitások első említésükkor is határozottak, mivel általánosan elfogadott vagy ismert a referenciájuk. (= I. Gallasynál (1992: 725) prezentálás: általánosan ismertnek tekintettség nyelvi jelölésére szolgál)
- Asszociatív-anaforikus használat

- (1) Ma este mutatják be **a** Diótörőt. **A jegyek** mind elkelték
- (2) Jókk 014/12-15 Tertenek hogÿ nemÿ ygen zepp hews (...) ÿewue **az kappura** es czergete (Előzmény: 014/03-05 Ilegottan zent ferenc megtere Spoletanew vewlgebe .|. Es hogÿ laknanac nemÿnemew helen)
- (3) Jókk 058/03-13 De zent fferencz meglewle frater rufent ky ýmmaran kezdetuala p[re]dicalny (...) Es tehat zent fferencz fel haga **az p[re]dicalo zekbe**
- (4) Jókk 073/16-19 De ywttuan Aldot vr yesus cristus zewletety napyanak ydnepere kynek zewletety napara **az apacza lyanok** zoktakuala mÿsere meny
- (5) Jókk 084/26-27 alazatost leewle **a tewz** mellett
- (6) Jókk 103/10-13 Ez legÿen en penetenczeem hogÿ az poclosual egyem egÿ talban Azert mÿkron ewlne **az aztalnal** bodog ferencz az poclosual...

Hawkins (1991): a névelővel ellátott entitásnak egy pragmatikai paraméterek mentén meghatározható halmazba kell tartoznia.¹

NB. Adott entitás határozottságát (egyediségét, azonosíthatóságát) egyéb eszközökkel is lehorgonyozhatjuk, pl. a birtokoltság, jelzőkkel, határozókkal való megszorítás, vonatkozó mondatokkal való megszorítás → a kérdéses entitás referenciáját egy már ismert diskurzus-szereplő referenciáján keresztül azonosíthatjuk

¹ Lásd még *inter alia*: Westerståhl (1985): *contexts sets*; Roberts (2003): *informational uniqueness relative to the discourse situation*.

Két homofón elem ebben a szinkrón állapotban, különböző szerkezeti pozícióban!

Mi az újdonság: DP frázis felépülése? / Meglévő, de ez idáig üres D fej kitöltése?

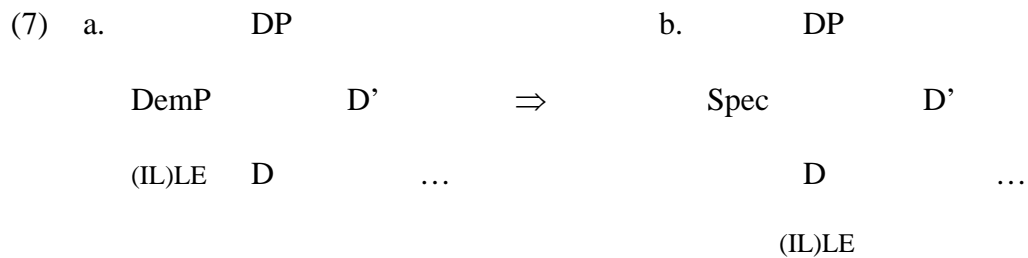
3. Az ómagyar DP felépítése, a névelő megjelenésének modellezése

A mai szinkrón állapotra vonatkozó elméleti kutatások, azaz az NP/DP felépítésének (határozottság, birtokos szerkezet) generatív nyelvészeti modellezése:

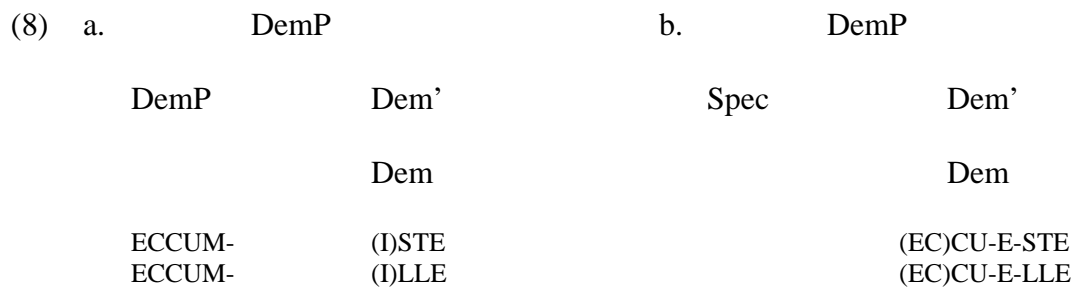
inter alia Szabolcsi – Laczkó 1992, Szabolcsi 1994; Bartos 2000, 2001; É. Kiss 2000.

Giusti (2001) az újlatin nyelvek névelőinek kialakulásával kapcsolatban:

Giusti (2001: 167):

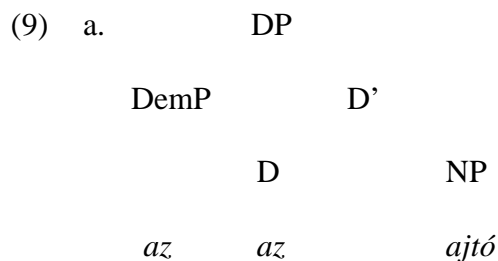

Giusti (2001: 170):

Magyarban? ~ (7a-b)

‘Az az ajtó’ típusú szerkezetek megjelenése. (NB. későn ritkán I. Gallasy 1992: 722-723)

Dömötör (2008: 24-25):

		XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>az</i>	‘az az ajtó’	54,5%	91,7%	92,6%	85,5%
nem egyeztetett <i>a(z)</i>	‘az ajtó’	45,5%	8,3%	7,4%	14,5%

		XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett ez	'ez az ajtó'	3,8%	21,5%	40,8%	20,4%
nem egyeztetett e(z)	'ez ajtó'	96,2%	78,5%	59,2%	79,6%

Az újlatin megoldásra emlékeztető eljárások a magyarban is:

- Az *ezen*, *azon* nyomatékos alakok állítólag már ősmagyar koriak (D. Mátai 2003: 217), és a JókK-ben egyébként elég gyakoriak (I. Gallasy 1992: 723)
- Az *emez*, (*~imez*), *amaz* alakok az ómagyar korban jelennek meg (D. Mátai 2003: 402)

Kenesei István (1995: 289) javaslata:

→ Névelő kialakulása összefügghetett a birtokos szerkezetnek azon tulajdonságával, hogy mindig határozottságot hordoz. D/Agr funkcionális kategória, amely idővel kettéhasadt.

Bakró-Nagy Marianne (1999: 8-9)

- A névelőzés rohamos mértékben a birtokosi személyes névmás előtt valósult meg,
- A névelő elterjedésében annak határjelölő funkciója játszott meghatározó szerepet.
- Az írott szöveg hatása (1999: 13)

A határozottság szemantikai vagy pragmatikai jelensége univerzálisnak tekinthető, csak ennek grammatikai megvalósítása nyelv-specifikus. (Az is nyelvenként változhat, hogy ennek a szemantikai mezőnek mekkora részét grammatikalizálta egy adott nyelv.)

Határozottság = azonosíthatóság (beszélő azt jelzi, hogy hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis közös tudásuk része)

A névelő csak a szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációja, amit nem minden nyelv hasznosít. (Lyons 1999)

Determináns alárendelő szerepe → az NP-t komplementummá / argumentummá teszi.

A D kategória, a DP hipotézis és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou (2007: 51-157). A határozottság szemantikai és pragmatikai vonatkozásaihoz (kutatástörténeti áttekintéssel) l. például Abbott 2004: 122-149.

4. Vizsgálat egységes korpuszokon: a Jókai-kódex

A névelőhasználat egységes, zárt korpuszokon történő vizsgálata
Kísérlet az egyes szinkrón nyelvállapotok modellezésére

JókK: egyik legkorábbi, igazán hosszú, összefüggő narratív szövegmémlékünk

Árpád-kori kis szövegmémlékek névelő-gyanús eseteinek sokat vitatott előfordulásai:

HB: 4 előfordulás: oz gimilf

KT és Sz: Ez oz ýften mynt.,^{evt} efmeríuc; quit fceplev nem illehet

GYS: oz kerezť fan figeu kepeben

Jókai-kódex kori ÓM:

A névelők olyan helyzetben jelennek meg, ahol ténylegesen szükség van a determináltság jelölésére, mivel *egyéb* dolgok nem teszik lehetővé a szemantikai határozottság (vagyis a referenciális azonosíthatóság) értelmezését.

A névelő *hiányának* pontos feltérképezése:

- tulajdonnevek (inherensen referenciálisak)
- birtokosság (birtokos személyjellel jelölt főnév előtt, személyes névmási birtokos jelzővel, birtokos jelzős szerkezetekben)
- mutató névmási módosítóval ellátott NP
- határozóval bővített, vonatkozó mondat / jelzővel bővített főnév (ezek is leszűkíthetik azonosíthatóvá teszik a NP referenciáját)

I. Gallasy (1991: 471-473): névelő-előzmény nélküliség:

tulajdonnév jellegű szavakkal + birtokos kifejezésekben

I. Gallasy (1992: 734-737): „A határozottság kétszeres jelölése kissé későbbi fejlemény” de a már eleve határozott főnévi szerkezetek mellett is – nem következetesen – megjelenik a határozott névelő a kései ÓM korban: a) tulajdonnevek, tulajdonnév jellegű szavakkal, b) valamilyen grammatikai eszköz következtében (is) határozott főnevekkel, szerkezetekben (főleg a birtokos szerkezettel kapcsolatosak)

De: a Jókai-kódexben ezek még egyáltalán nem jellemzőek

(10) JókK 004/08 ew agyaban

(11) JókK 040/06-08 nemelyek zalnakuala fejyere .|. nemelyek terdere .|. nemelyek vallara

Bécsi-kódex: Imre Samu (1953)

- tulajdonnevek, és tulajdonnév jelegű szavak előtt nincs névelő
 - bármilyen birtokos jelző vagy ragos birtokos mellett a birtokszón nincs névelő
 - birtokos személyragos főnév, vagy személyes névmási birtokos mellett sincs névelő
- Jelzős szerkezetek előtt viszont általában van névelő, sőt a jelzős tulajdonnevekkel is
Az ez az ember típust nem említi, de tudjuk, hogy az későbbi fejlemény
– Névelőhiány a *generikus* olvasatú főnevek előtt! (Imre 1953: 353-354)
Már Simonyi (1914: 70) és Klemm (1928: 318) is másodlagosnak tartja.

Ezek után: JókK, meghatározni és megindokolni azt a kört, ahol még nem jelenik meg névelő
Az egyértelmű okokra nem visszavezethető, határozottan értett, ámde névelőtlen esetekre:

- generikus használat

(12) JókK 080/26 Azert **penzt** ne zeressetek mert czalard

- egyéb határozóval kellőképpen megszorított és így azonosítható

(13) JókK 003/06-08 De vr Bernard kÿ vala asisiabelÿ nemessek kezzewl es belczek kezzel ÷yeles

- argumentum-pozíció? (vö. I. Gallasy 1992: 740-741)

(14) JókK 015/27-016/01 Tehat elmene frater masseus . zent ferenchez Aluan vÿmadsagban **erdewben**

- Külön magyarázatot igényel a jelzős szerkezetekben megfigyelhető ingadozás

Kimerítő vizsgálat várható eredménye:

→ későbbi kódexek névelőhasználatának vizsgálatakor már komoly előfeltevések a névelős szerkezetek terjedéséről;

→ lehetőség a határozottsági grammatikalizáció lépcsőfokainak pontosabban modellezésére

Hivatkozások

- Abbott, Barbara 2004. Definiteness and Indefiniteness. In: Laurence R. Horn – Gregory Ward (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing, 122-149.
- Alexiadou, Artemis et al. 2007. *Noun Phrase in the Generative Perspective*. Studies in Generative Grammar 71. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Balázs János 1955. A magyar határozott névelő kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 57. 204-225.
- Bakró-Nagy Marianne 1999. A magyar határozott névelő kialakulásának szintaktikai vonatkozásai. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 5-13.
- Bartos Huba 2000. Az inflexió jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 653-762.
- Bartos Huba 2001. Mutató névmási módosítók a magyar főnévi szerkezetben: egyezés vagy osztozás? In: Bakró-Nagy M. – Bánréti Z. – É. Kiss K. (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest: Osiris. 19-41.
- Dömötör Adrienne 2008. A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 17-25.
- É. Kiss Katalin 2000. The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase. In: Alberti G. – Kenesei I. (eds.) *Approaches to Hungarian 7*. Szeged, 121-149.
- I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő L. (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 461-475.
- I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő L. (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 716-770.
- Giusti, Giuliana 2001. The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun. In: Cinque, G. – Salvi, G. (eds.) *Current studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*. 157-171.
- Hawkins John A. 1991. On (in)definite articles: implicatures and ungrammaticality prediction. *Journal of Linguistics* 27. 405-422.
- Heine, B. – Kuteva, T. 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: CUP.
- Himmelman, Nikolaus P. 2001. Articles. In: Martin Haspelmath et al. (eds.): *Language Typology and Language Universals*. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft. Volume 20.1. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 831-841.
- Imre Samu 1953. A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben. *Magyar Nyelv* 49. 348-359.
- Jakab László 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91. 281-291.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, MTA
- Lyons, Christopher 1999. *Definiteness*. Cambridge, Cambridge University Press.
- D. Mátai Márta 2003. Szófajttörténet (Ómagyar kor). In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 393-429.
- Simonyi Zsigmond 1914. *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány*. Budapest, MTA
- Szabolcsi, A. – Laczkó T. 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179-298.
- Szabolcsi, A. 1994. The noun phrase. In: Kiefer, F. Katalin É. Kiss (eds.) *The syntactic structure of Hungarian*. Syntax and semantics 27. San Diego: Academic Press. 179-274.
- Westerstahl, Dag 1985: Determiners and contexts sets. In: van Benthem, Johan – Alice G. B. ter Meulen (eds.): *Generalized Quantifiers in Natural Languages*. Dordrecht, Foris, 45-72.